

Qaraqalpaq tilindeki milliy tağam atamaları haqqında

Dauletmuratova Guljamal

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

2-kurs magistrantı

guljamaldauletmuratova0406@gmail.com

Annotaciya: Usı maqala qaraqalpaq tilinde tağam atamaları hám olardıń leksika-semantikalıq qásiyetlerin, olardıń lingvistikalıq hám mádeniy táreplerin úyreniwge arnalğan. Tağam atamaları tekğana kúndelikli turmıstıń bir bólegi emes, al jámiyet tariyxı, úrp-ádetleri hám mádeniy ózgesheliklerin sáwlelendiriwshi qural ekenligi bayanlangan. Maqalada qaraqalpaq xalqınıń asxana mádeniyatı hám tağam atamaları arqalı milliy identifikacijalaw procesi kórsetilip, olar xalıqtıń tariyxıy hám ekonomikalıq ómirin sáwlelendiriwshi tiykarǵı kórsetkish retinde qaraladı. Qaraqalpaq tilindeki tağam leksikasınıń lingvistikalıq analizi nátiyjesinde til hám mádeniyat arasındǵı óz-ara baylanıslılıq zárúrligini ashıp beriw názerde tutıladı.

Tayanış sózler: Tağam atamaları, leksikologiya, mádeniy identifikaciya, etnolingvistika, asxana mádeniyatı, lingvistikalıq analiz, semantika, dialekt, gastronomiya, morfologiya, dialekt, ádebiy til, leksika.

About the names of national dishes in the Karakalpak language

Dauletmuratova Guljamal

Karakalpak state university

Master of the 2nd course

guljamaldauletmuratova0406@gmail.com

Abstract: This article is designed to study the names of food in the Karakalpak language and their lexical-semantic features. Food names are not only a part of everyday life, but also a means of reflecting the history, customs and cultural characteristics of a society. The article shows the process of national identification of the Karakalpak people through culinary culture and food names, which are considered as the main indicators reflecting the historical and economic life of the population. As a result of the linguistic analysis of the food lexicon in the Karakalpak language, it is intended to reveal the importance of the interdependence between language and culture.

Keywords: Food names, lexicology, cultural identity, ethnolinguistics, culinary culture, linguistic analysis, semantics, dialect, gastronomy, morphology, dialect, literary language, lexicon.

Aziq-awqat insan ómiriniń ajıralmaytuǵın bólegi bolıp, ol tek tirishilik ushın emes, al mádeniy dástúrlar, social baylanıslar hám jeke ózlikti ańlatıw quralı retinde de áhmiyetli bolıp tabıladı. Búgingi kúnde aziq-awqat jáne onıń atamaların úyreniw túrli ilimiy tarawlarda aktual bolıp, bul bolsa aziq-awqat mádeniy identifikaciyasın qalıplestiriwdegi ornın kórsetip atır. Til bul procesde tiykarǵı ról oynaydı, sebebi ol mádeniy qádiriyatlar, social qatnaslardı sáwlelendiriw menen birge olarǵa tásir kórsetedi.

Tagam bul ápiwayı tagamlıq mániste emes, al mádeniyat, tariyx hám dástúrlerge ashılatuǵın ayna. Hár bir jámiyet óz tagamların xarakteristikalar ushın ayırıqsha atamalar, ingredientlerden baslap tayarlaw usıllarına shekem bar bolıp, bul atamalar adamlar ortalıǵı hám bir-birleri menen qanday qatnasda bolıwları haqqında lingvistikalıq maǵlıwmatlardı bayanlaydı. Tagam menen baylanıslı sózler sol mádeniyatlar menen birge óz dúnyasın qanday qabıllawı hám taypaǵa ajratıwı haqqında qızıqlı maǵlıwmat beredi.

Turkiy tiller shańaraǵınıń bir bólegi bolǵan qaraqalpaq tili, bul aymaqtıń kóshpeli hám awıl xojalıǵı turmısın sáwlelendiriwshi tagam atamalarına bay leksikonǵa iye. Kóplegen atamalar tariyxıy óz-ara qatnaslar hám ulıwma mádeniy baylanıslar sebepli qońsılas tillerdiń tásiiri kórinip turadı. Zamanagóy izertlewler tagam atamalarınıń etnolingvistikalıq táreplerine kóbirek itibar qaralıp, olardıń mádeniy ayırıqshalıqtı qalıplestiriwdegi róli menen shuǵıllanbaqta. Oraylıq Aziyalı ilimpazlar tagam atamaları hám sonday-aq social ierarxiya, dástúrlar hám jergilikli dialektikalıq ózgerisler boyınsha ilimiy jumıslar menen shuǵıllanbaqta.

Qaraqalpaq tagam atamaları xalıqtıń mádeniyatı hám til bilimi menen tikkeley baylanıslı bolıp, olar tek ǵana awqatlanıw mánisinde emes, al xalıqtıń tariyxıy, sociallıq hám mádeniy ómirin sáwlelendiredi. Tagam atamaları leksikalıq birliklerden quralıp qoymastan, al xalıqtıń turmısı, úrp-ádetleri hám mádeniyatın óz ishine jámlegen til birliklerinen de jasaladı.

Hár bir xalıqtıń asxana mádeniyatı onıń tariyxı, turmıs tárizi hám úrp-ádetlerin sáwlelendiriwshi áhmiyetli derek. Qaraqalpaq tagam atamaları leksikalıq tárepten

türli elementlerdi qamtıydı. Bul atamalar tariyxıy tárepten úyrenilgende kóplegen tariyxıy ózgerislerdi óz ishine aladı. Orta Aziya aymağında jasawshı xalıqlar arasındaqı mádeniy baylanıslar, sawda hám migraciyalar arqalı, tağam atamaların hám olardıń quramı ózgeriste bolıp kelgen. Qaraqalpaq tilindegi tağam atamaları kóbinese qońsılas xalıq tilleri menen uqsashlıqlarğa iye bolsa da, ayırımları qaraqalpaq milliy mádeniyatına tán bolğan elementlerdi óz ishine aladı. Bul, óz gezeginde, til hám mádeniyat arasındaqı baylanıslardı tereńirek úyreniwge múmkinshilik beredi.

Sońğı dáwirlerde jámiyetlik-siyasiy, sotsiallıq-ekonomikalıq turmıstıń túpkilikli ózgeriwi hám rawajlanıwı tiykarında sózlik quramda social-ekonomikalıq, sonıń ishinde tağam atamaları da kún sayın payda bolıp, tilimizge basqa tillik yağny ózlestirmeler sıpatında kirip atırğanlıqın bayqaymız. Bunıń baslı sebebi adamlardıń hám jámiyetimizdiń turmıslıq rawajlanıwı barısında basqa xalıqlar menen ekonomikalıq, doslıq múnásibetleri menen baylanıslı bolıp esaplanadı.

Búgingi kúnde qaraqalpaq ádebiy tiliniń qalıplesip, rawajlanıp atırğan bul dáwirde oğan ele de jańasha ilimiy kóz-qaraslar menen qarawdı, ilimiy hám ámeliy jaqtan túrlishe mashqalalardı tereńirek úyreniwdi talap etedi. Olardıń biri tağam atamaları bolıp ol qaraqalpaq tiliniń leksika tarawınıń izertlew obiekti. Tilimizde tağam atamaları da bul eń dáslepki mánisi boyınsha - atama yağny sóz. Sóz bul til birligi bolıp tildiń hár qıylı tarawlarında hár qıylı usıl hám bağdarlarda izertlenedi.

Qaraqalpaq tilinde tağam atamaları filologiyaniń aktual izertlew bağdarlarınan biri bolıp esaplanadı. Bul temaniń aktualıǵı jámiyet rawajlanıwı processinde tağam atamalarınıń qalıplesiwi, olardıń milliy hám mádeniy áhmiyetin ashıp beriwde ayqın kórinedi.

Qaraqalpaq tilindegi tağam leksikasın úyreniw teoriyalıq hám ámeliy áhmiyetke iye. Tağam leksikasın úyreniw processinde tóplanğan bay material hám ótkerilgen analiz qaraqalpaq tili leksikologiyasınıń belgili bóliminiń (tariyxıy tárepten) islep shıǵılıwına tiykar bolıp xizmet etiwı múmkin. Tağam atamaları hám olardıń morfologiyalıq hám semantikalıq qásiyetlerin anıqlaw kulinariya terminologiyasınıń zárúr bólegin sistemalastırw jáne unifikaciya qılıw ushın qollanıwı múmkin. Leksikaniń ayırım qatlamlarınıń qalıplesiw hám rawajlanıw processinde sózlik quramınıń tolıqtırwıdıń tiykarǵı usılları ózgerip barğan, usılardan

qaraqalpaq tili tariyxınıń barlıq basqışlarında eń zárúrli usıllarınan ishki sóz jasaw hám basqa tillerden kirip kelgen leksikanı ózlestiriw usılları bolıp esaplanadı.

“Gastronomiya” etimologiyalıq jaqtan eki grekshe sózden “gastros” - asqazan hám “nomos” - qağıyda yamasa tártipke salıw degen mánisti ańlatadı [1:354-377]. Usıǵan baylanıslı, gastronomiya jew hám ishiw qağıydaları yamasa normalarına tiyisli bolıp, neni, qalay, qay jerde, qashan, qanday usıllar arqalı, qanday jaǵdayda jewdi hám ishiwdi óz ishine alǵan máslahát hám jollamalardı ózinde sáwlelendiredi [2:15-24].

Demek, qaraqalpaq tili leksikasında bir qansha atamalar lingvistikalıq jaqtan ilimiy izertlew obiekti bolǵanı menen, tilimizdegi taǵam atamaları boyınsha arnawlı túrde islengen ilimiy izertlew jumısı joq. Degen menen taǵam atamalarınń dialektlik ózgeshelik tárepleri O.Dospanovtıń [3] monografiyasında, U.Ibragimovtıń [4] maqalasında ilimiy tallanadı hám basqa da bir qansha dereklerde taǵam atamaları kóplep ushırasadı. Bul jaǵınan qaraytuǵın bolsaq tilimizdegi taǵamlıq zatlardıń yaǵnıy taǵam atamalarınń tematikalıq toparlarǵa bólıw, onı leksika semantikalıq, morfologiyalıq, sintaksislik hám basqa da tillik ózgesheliklerin keń túrde, tereńirek izertlew máselesi óz sheshimin kútip turǵan máselelerden dep esaplaymız. Sebebi taǵam bul adamlar ómirindegi ajıralmas túsinik, tirishilik deregi. Al onıń atamaların tillik jaqtan izertlew qaraqalpaq til bilimi aldındaǵı actual máselelerden dep sanaymız.

Qaraqalpaq tilinde taǵam atamalarınń dialektlik ózgeshelikler menen ushırasıwın tómendegi mısallarda kóremiz.

Ilimpaz Yu.Ibragimov óz miynetinde awqatlardıń tayarlanıwına qaray júweri unınan tayarlansa - **júweri jarma**, gúrishten tayarlansa - **gúrish jarma**, tarıdan tayarlansa - **tarı jarma**. Qamırdan tayarlanatuǵın **kaspas** taǵamın óz ishki qurılısı boyınsha kespe-as dizbeginen kelip shıqqanlıǵı haqqında aytadı.

Al toylarǵa baylanıslı **toy shórek**, **toy nan**, **toy qatlama** atamaların mısallar arqalı dálilleydi. Ilimpaz bunnan tısqari tómendegi taǵam atamalarına da dialektlik qollanıwına qaray lingvistikalıq analiz jasaydı. Mısalı:

Zaǵara - gúrish unınan tayarlanǵan nan túri.

Sók - tarıdan tayarlanǵan awqat.

Gúnji may - gúnjiden alınǵan may.

Ashshı-dushshı - palız eginlerinen tayarlanǵan salat.

Shalap - qatıqtıń suw menen aralaspası.

Aqsawlaq - onsha úlken emes, juqa nan.

May sók - sóktiń may menen aralaspın túri.

Taba nan - tabada pisirilgen nan túri [5:137].

Demek mısallarda kórsetilgen taǵam atamaları qaraqalpaq ádebiy tilinde de, dialektlerinde de túrlishe tillik ózgeshelikler menen ushırasadı.

Til úzliksiz rawajlanıwdaǵı qubılıs, sonlıqtan hár qanday til quramında tek óz sózlik sózlerdiń aylanısta bolıwı hesh qanday múmkin emes. Sebebi qálegen til basqa tillik sózler, sonıń ishinde ózlestirme sózler arqalı da sózlik xor rawajlanıp, tolıǵıp baradı.

Basqa tilden kirgen taǵam atamalarına misal etip tómenдегі taǵam atamaların kórsetiwge boladı. Mısalı:

Salat - (ital. – duzlı, duzlangan). Túrli ónimler (pomidor, qıyar hám t.b.) máyek, gósh, hám soǵan uqşas zatlardan tayarlanatuǵın taǵam. [8:170].

Borsh – kapusta, láblebi hám basqa da túrli ovoshlar, sonday-aq, gósh salıp pisiriletuǵın suyıq awqat [6:180].

Laǵman - qamırdan jıńıshke, uzın etip islengen awqat, taǵam [7:83].

Pelmen - qamırdıń ishine maydalanǵan góshti salıp, suwda qaynatıp, pisirilgen awqat, taǵam [8:61].

Pyure - miywe yamasa palızdan maydalap islengen taǵam, awqat [8:115].

Ragu - góshten, balıqtan hár túrli miywe jemislerden de maydalap tuwralıp ishine dám beretuǵın zatlardı qosıp parǵa pisirilgen awqattıń túri [8:116].

Juwmaqlap aytqanda, maqalada qaraqalpaq tilindegi taǵam atamalarınń mádeniy, sociallıq áhmiyetin tereń analizleydi. Izertlew nátiyjesinde taǵam atamaları tek ǵana milliy asxana mádeniyatın sáwlelendiriıp qoymastan, al xalıqtıń tariyxıy hám ekonomikalıq rawajlanıwı, úrp-ádetleri menen de tikkeley baylanıslı. Orta Aziya xalıqları arasındaǵı mádeniy baylanıslar taǵam atamalarınń bayıwına sebep bolǵan. Qaraqalpaq tilindegi azıq-awqat terminologiyasın úyreniw arqalı biz xalıqtıń tariyxıy turmısı, social qatnasları hám úrp-ádetleri haqqında qımbatlı maǵlıwmatlardı anıqlawımız múmkin. Qaraqalpaq tilindegi azıq-awqat terminologiyasınıń lingvistikalıq izertlewi bul tildiń leksikologiyasın bayıtıw, milliy mádeniyattı saqlaw hám keleshekte bul tarawdı sistemalı úyreniw ushın teoriyalıq tiykar jaratadı. Sonıń menen birge, bul tarawdaǵı lingvistikalıq izertlewler

qaraqalpaq tiliniń baylıǵın sáwlelendirip ǵana qalmaq, til hám mádeniyattıń bir-biri menen tıǵız baylanıslılıǵın kórsetedi. Zamanagóy lingvistikalıq izertlewler járdeminde bul temanı keńlew úyreniw tekǵana til bilimi ushın emes, al mádeniyattanıw ilimi ushın da úlken áhmiyetke iye.

PAYDALANILǵAN ÁDEBIYATLAR

1. Kivela, J., & Crofts, J.C. (2006). Tourism and Gastronomy: Gastronomy's Influence on How Tourists Experience a Destination. *Journal of Hospitality and Tourism Research*, 30(3).
2. Santich, B. (2004). The study of gastronomy and its relevance to hospitality education and training. *International Journal of Hospitality Management*, 23.
3. Доспанов О. Қарақалпақ тили қубла диалектинің лексикасы. – Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1977.
4. Ибрагимов Ю. Лексико-семантическая группа наименований похлебол узбекских народов Южного Приаралья. // Вестник ККО АН РУз. Нукус, 1997, №5.
5. Ибрагимов Ю. Лексико-семантическая группа наименований похлебок узбекских говоров Южного Приаралья. // Вестник ККО АН РУз. Нукус, 1997, №5.
6. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. Жети томлық. Екинши том Б (басылыу) – Г (гимнастика). – Нөкіс: «Qaraqalpaqstan» баспасы, 2023.
7. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. Жети томлық. Бесинши том Қ (қозы) – Ө. – Нөкіс: «Qaraqalpaqstan» баспасы, 2023.
8. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. Жети томлық. Алтынши том П – С.(сыналыу) – Нөкіс: «Qaraqalpaqstan» баспасы, 2023.

Research Science and
Innovation House

